
**RAPPORT ÖVER
DROGUNDERVISNINGEN I GRUNDSKOLORNA
OCH**

**FÖRSLAG TILL PLAN
FÖR DROGUNDERVISNINGEN PÅ ÅLAND**

**Ålands
landskapsregering**

ARBETSGRUPPENS RAPPORT GÄLLANDE GRUNDSKOLORNAS DROGUNDERVISNING I ÅK 4-9

Landskapsstyrelsen tillsatte 3.7. 2003 en arbetsgrupp för planering av grundskolans drogundervisning i årskurs 4-9. Arbetsgruppen fick följande sammansättning: John Lilja, Lisette Isaksson, Maj-Len Jakobsson, Carita Saku, Bernt Isaksson, Sune Alén, Ulrica Sneitz och Synnöve Jordas.

Arbetsgruppens uppdrag var att kartlägga drogundervisningen i de åländska skolorna idag, att utarbeta en plan för drogundervisningen, samt rekommendationer om undervisningsmaterial och en modell för utvärdering, årskursvis i de åländska skolorna. Professor John Lilja har fungerat som arbetsgruppens ordförande och socialinspektör Synnöve Jordas som sekreterare.

Arbetsgruppen har hört följande sakkunniga: Susanne Hellström, Föglö skola, Monika Andersson, Läromedelscentralen och Stina Colerus, utbildnings- och kulturavdelningen.

Arbetsgruppen anser sig ha slutfört sitt uppdrag och överlämnar härmed sin rapport till landskapsstyrelsen.

Mariehamn den 24.05.2004

John Lilja, ordförande

Synnöve Jordas, sekreterare

Lisette Isaksson

Bernt Isaksson

Maj-Len Jakobsson

Sune Alén

Carita Saku

Ulrika Sneitz

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1.	Allmänt om alkoholkulturen	4
1.1.	Ungdomsgruppens roll	4
1.2.	Föräldrarnas roll	4
1.3.	Narkotika och åländsk ungdom.....	5
1.4.	Skolans roll.....	6
2.	Kartläggning av undervisning som drogprevention	7
2.1.	Social kompetens som prevention.....	9
2.2.	Problembaserad inläring i drogundervisning	10
3.	Plan för grundskolornas drogundervisning	12
3.1.	Förslag nr 1: Livskunskap - ett viktigt ansvarsområde i skolan.....	13
3.2.	Förslag nr 2: Lämpliga pedagogiska metoder i drogundervisningen.....	14
3.3.	Förslag nr 3: Lärarutbildning om ungdomars hälsa, interaktiv pedagogik och social kompetens.....	15
3.4.	Förslag nr 4:Läromedelscentralen tillhandahåller läromedel för drogundervisningen i de åländska grundskolorna	15
3.5.	Förslag nr 5: Rekommendationer om undervisningsmaterial	16
3.6.	Förslag nr 6: Modell för utvärdering.....	16
3.7.	Förslag nr 7: Föräldrasstöd och -utbildning	17
4.	Sammanfattning på arbetsgruppens förslag till åtgärder:.....	17
5.	Källförteckning.....	19
	Bilaga	20

1. Allmänt om alkoholkulturen

Det finns i varje kultur ett antal sociala situationer där alkohol används. Berusningsdrickandet i helgerna är accepterat av många i vårt samhälle, och förväntas öka p.g.a. den större tillgängligheten och de sänkta priserna på alkoholdrycker, speciellt gällande starkspriten. Alkoholkonsumtionen i vårt samhälle ökar också på grund av att vinet kommit allt starkare som måltidsdryck hos oss. Tillgängligheten är en viktig faktor som påverkar hur mycket alkohol vi använder. Är det lätt att få tag i alkohol dricker man mera och oftare. Priset påverkar också mängden man dricker och hur ofta man dricker.

De sociala situationerna avspeglar både kulturella och utvecklingsmässiga förhållanden. Alkoholbrukets fördelning på sociala situationer påverkas av individens sociala position, sociala orientering och bostadsorten. Alkoholsituationerna är också starkt beroende av individens ålder. Åldersgränserna som krogarna har gör att minderåriga ofta dricker öl utomhus. (Lilja, Larsson, s 168,178-179)

1.1. Ungdomsgruppens roll

Ungdomars alkohol- och drogbruk sker inom ramen för kamratgruppen. Grupperna ger trygghet och möjlighet att utveckla egna identiteter. Ungdomar inom en viss grupp tenderar att ha liknande alkohol- och drogbruk. Tidigare har man tolkat det som grupstryck. Även om det finns grupstryck är forskare idag mera benägna att tolka likheterna inom ungdomsgrupperna som ett uttryck för rekryteringseffekter. Ungdomar söker sig till kamrater med liknande attityder och intressen, vilket gör att vissa ungdomar löper större risk än andra ungdomar att ansluta sig till avvikargrupper. (s 178-179)

Bland ungdomarna i de nordiska länderna sker alkoholkonsumtionen huvudsakligen kring helger. Det överensstämmer med de normer som råder bland de vuxna. Till skillnad från sydeuropeiska länder finns här en låg acceptans för alkoholbruk på vardagar. De flesta ungdomar upplever att det inte är möjligt att dricka alkohol på vardagar på grund av skolarbetet. Mängden alkohol på en helgfest kan bli relativt hög jämfört med i sydeuropeiska länder där alkoholbruket är mer utspritt på veckans sju dagar. (s 171)

Femton till sjutton åringars fester sker i allmänhet hemma hos någon kamrat utan närvaro av föräldrar. På senvåren och sommaren sker ofta helgfirandet utomhus. Om festen sker inomhus är dans i allmänhet en central aktivitet eftersom det ger kontakter över könsgränserna. Festernas karaktär påverkas av familjernas inställning till alkohol som i allmänhet är relativt alkoholtillåtande i vårt samhälle. (s 172)

1.2. Föräldrarnas roll

Föräldrarna har en betydande påverkan på barnens attityder och förväntningar. Det innebär att rekryteringen till kamratgrupper är påverkade av familjefaktorer. Det finns en interaktion mellan familjepåverkan och kamratpåverkan. Kamraterna har ett svagare inflytande på alkohol- och drogbruket bland de ungdomar som har starka känslomässiga relationer till sina föräldrar. För flickorna tycks föräldrarna ha större inflytande över alkoholbruket än för pojkarna. De familjebaserade normerna tycks spela en betydande roll då individen använder alkohol för första gången. Äldre syskon har förmodligen också en viktig roll för att förmedla

föreställningar och attityder om alkohol och narkotika till ungdomarna i de lägre tonåren. För den senare användningen av alkohol är normerna i kamratgruppen viktigare. Longitudiella studier har dock visat att familjestöd kan fungera som en skyddande faktor mot ett omfattande alkoholbruk även bland äldre ungdomar. (s 166)

Riskfaktorer för ungdom är enligt alkoholkommittén i Sverige svag familjesammanhållning, vantrivsel i skolan, avsaknad av fritidsaktiviteter, alkohol- och drogpositiv norm, kompisars alkoholvanor, biologisk och psykologisk sårbarhet samt tillgänglighet. Det gäller för oss vuxna att hitta skyddsfaktorerna för dessa riskfaktorer där de finns.

1.3. Narkotika och åländsk ungdom

Fältarna genomför i det närmaste en totalundersökning av de åländska högstadielävernas alkohol- och drogvanor med ett par års mellanrum (17 frågor om livet). Enligt de färskaste siffrorna från år 2004 svarar högstadieläverna på följande sätt på frågan:

”Har du provat på narkotika någon gång?”

	Sjuan	Åttan	Nian
Ja, en gång	0,9 %	1,0 %	2,5 %
Ja, flera gånger	0,3 %	0,7 %	0,9 %
Nej, aldrig	98,8 %	98,4 %	96,5 %

På frågan:

”Har du någon gång under de tre senaste månaderna druckit öl, vin, cider eller sprit?”
svarar eleverna:

	Sjuan	Åttan	Nian
Ja, druckit en gång	18,1 % (24,9%)	21,1 % (24,4%)	28,9 % (23,1%)
Ja, flera gånger	6,1 % (11,3%)	19,4 % (29,8%)	30,5 % (48,4%)
Nej, inte de 3 senaste månaderna	75,8 % (62,9%)	59,5 % (45,1%)	40,5 % (28,2%)

För nian var andelen 23,1 % som druckit en gång, 48,4 % druckit flera gånger, 28,2 % som inte druckit de senaste 3 månaderna.

Inom parentes är andelen elever år 2001-2002 varav vi ser att situationen har förbättrats sedan senaste undersökning gjordes.

Det är oftast på fester där ungdomar dricker sig berusade som även andra droger testas om det finns tillgång till narkotika. Ungdomar inser inte i berusat tillstånd faran med att experimentera med narkotika. Narkotikan kan således bekämpas även genom att minska berusningsdrickandet på Åland. I dag är andelen högstadieläver som provat på narkotika liten, genom ett fortsatt effektivt förebyggande arbete kan vi förvänta oss fortsatt positiv utveckling.

Även rökningen bland högstadieeleverna har minskat. På frågan om rökning och snus svarar eleverna följande:

Röker eller snusar du?

	Sjuan	Åttan	Nian
Ja, dagligen	2,1 % (3,3%)	5,5 % (10,5%)	13,7 % (25,3%)
Ja, nästan varje dag	1,2 % (1,8%)	1,0 % (5,1%)	2,5 % (2,9%)
Ja, ibland	4,9 % (8,3%)	7,5 % (10,9%)	12,1 % (13,0%)
Prövat 1 el några ggr	21,0 % (23,1%)	25,1 % (28,4%)	29,5 % (27,4%)
Har slutat	1,8 % (3,3%)	2,6 % (2,5%)	3,5 % (3,2%)
Nej, har aldrig rökt/snusat	69,0 % (60,2%)	58,3 % (42,5%)	38,7 % (28,2%)

Siffrorna talar om för oss att rökningen minskat bland högstadieungdomarna på Åland sedan senaste undersökning 2001-2002, vilket är mycket glädjande både för lärare, föräldrar och hälsovårdare. Även de 244 gymnasieelever på Åland som deltog i undersökningen "Hälsa i skolan 2003" röker mindre än deras jämnåriga i hela landet. Dagligen röker 7 % av de åländska gymnasieeleverna, medan medeltalet i hela landet är 17 %. Sammanlagt deltog 24 000 gymnasieelever i undersökningen.

1.4. Skolans roll

Ungdomar har i intervjuer berättat att de använder alkohol som ett sätt att slappna av från skolans värld och dess krav. Användningen av alkohol medförde också ett ökat självförtroende, man upplevde i olika grad ett förändrat identitets- och medvetandetillstånd, som innebar att man kände sig säkrare på sig själv och kände sig friare att ta nära sociala kontakter med en tänkbar partner. Användningen av alkohol blev på olika sätt ett led i ett experimenterande med sin identitet, vem man är och vem man upplevde sig vara när man använde alkohol. Man vågade också pröva att ta nära kontakter med andra och se hur man själv reagerade på det. (Lilja, Larsson, 2003, s 254)

Enligt Lilja, Larsson (2003) gav samtal med svenska ungdomar på olika sätt uttryck för ett behov av att få en ökad kunskap om sig själv, en självkunskap, på andra sätt än att använda eller experimentera med alkohol. De önskar sig ett ämne, livskunskap och tillhörande lärobok, med kunskap om existentiella frågor, hur man kan lära känna sig själv och andra, hur man kan inleda nära relationer eller skapa sociala relationer, där man kunde diskutera kärleken och livets existentiella frågor. En ökad självinsikt eller självkunskap, och en kunskap om andra, kan vara av stor betydelse. Det är viktigt att denna kunskap ges i skolan så de unga inte behöver experimentera med droger, utan handledning från eller dialog med vuxenvärlden. (Lilja, Larsson, 2003, 254-255)

I Sverige har lärare börjat erbjudas utbildning i ungdomshälsa för att bättre kunna möta ungdomarnas behov av kunskap och dialog. Läroämnet livskunskap har införts i skolprogrammet i Sverige och på fastlandet (hälsokunskap). Även föräldrarna involveras i det förebyggande arbetet. De behöver stöd och information i sin föräldraroll. Videofilm kan användas för att inspirera diskussion om förväntningar på föräldrarna.

Skolan har pedagogiska problem med det preventiva arbetet då det har visat sig att traditionell undervisning inte ger väntat resultat. Interaktiva undervisningsmetoder och ett psykosocialt angreppssätt har visat sig ge högre effekter än traditionella undervisningsmetoder. De har varit svårt för lärarna att ändra sin undervisning till problembaserad inläring och läromedel har saknats. (Lilja, Larsson, 2003, 239-242)

Litteraturen lyfter fram den samtalsbaserade undervisningen som framgångsrik, speciellt om den är inriktad på socialt och emotionellt lärande. Det är viktigt med ett arbetssätt där eleverna får möjlighet att samtala med varandra och med vuxna om frågor som de känner är viktiga och angelägna (ex. festkulturer). Kort sammanfattat finns det i grundskolorna behov av mera kunskap om social kompetens, interaktiv pedagogik för att skapa ett ökat engagemang och bättre inlärningsresultat. I många svenska skolor arbetar man med livskunskap. Man har på skolorna ett behov att integrera sex- och samlevnadsfrågorna med förebyggande ANT-undervisningen och andra livsfrågor som är brännande för eleverna. Många skolor ser helt enkelt livskunskapen som ett sätt att ge eleverna utrymme för reflektion och samtal genom att avsätta särskild tid på schemat. Livskunskapsarbetet har också varit personalens sätt att möta de problem och psykologiska behov man uppfattar hos många elever.

Det finns mycket bra material och skolorna jobbar bra, framför allt på lågstadieskolorna. Det är viktigt att samordningen fungerar mellan låg- och stadieskolorna så att de väljer samma material för sin undervisning. Erfarenhetsutbytet mellan grundskolorna är också mycket viktigt och bör prioriteras högre.

Nedan finns en sammanställning av vad grundskolorna har att erbjuda av detta idag.

2. Kartläggning av undervisning som drogprevention

Kartläggning av drogundervisningen i de åländska skolorna och över de undervisningsmaterial som används i sammanhanget har gjorts genom att sända ut en enkät till samtliga grundskolor på Åland. Nedan tabeller över de material som används i skolornas låg- och högstadieskolor.

TABELL 1. Lågstadieskolor på Åland

Skola	Cha	Face	Face	Face	Face	Face
Brändö grundskola			X	X	X	
					X	
		X				
						X
Geta skola			X		X	X
Godby skola		X		X		
				X	X	
Lemlands grundsko				X		
					X	
					X	X
Rangsby skola				X		X
Sunds skola		X				
					X	
Strandnäs skola					X	
						X
Vikingåsens skola			X			
Vårdö skola	X					X
Ytternäs skola	X				X	X
Ödkarby skola	X				X	
Övernäs skola						X

Följande ämnen innehåller undervisning om social kompetens: gymnastik, biologi, miljö, religion, svenska och samhällskunskap. Livskunskap i Strandnäs skola.

Följande lektioner har innehållit antidrogverksamhet: biologi, hemkunskap, gymnastik, samhällskunskap.

I lågstadieskolorna används Project Charlie-programmet mest men även EQ-trappan (emotionell intelligens), men även andra liknande program såsom Livsviktigt, antimobbningsprogram, kompisamtal, fadderverksamhet, justa kompisar, "Friends"-projektet, HELP, inrikesministeriets infopaket om droger, läroböcker ("Gruppen som grogrund", Gunilla Weckström, "Samhällskunskap" åk 4-6, del 2, Natur o, Kultur, "Min kunskap om människan", Schildts, "Du har huvudrollen i ditt liv", Katrin Byréus, "Land o, Liv 2,3,), massage och beröring, cancerfondens material, Power Club-information. Utöver detta har skolorna även hemmagjorda program som de använder för att, som med till exempel Project Charlie, träna eleverna att hantera sociala situationer och lära sig analysera de sociala och kognitiva processer som individen och gruppen använder för att hantera en social situation.

TABELL 2. Högstadieskolor på Åland

Skola	Tema-Dag	Faces	Steget	Charlie	Bergen-modellen	Annat	Eget	Lärobok/Ämne
Kyrkbyhögstadieskola	X	X		X				X/-
Föglö grundskola		X	X		X		X	
Kökars grundskola		X				X		
Godby högstadieskola	X				X		X	
Strandnäs skola				X		X		Livskunskap

Följande ämnen innehåller undervisning om social kompetens: gymnastik, biologi, miljö, religion, svenska och samhällskunskap. Livskunskap i Strandnäs skola.

Följande ämnen har innehållit antidrogverksamhet: biologi, hemkunskap, gymnastik, samhällskunskap.

I högstadieskolorna har undervisningen byggt på material som Faces, Steget, Charlie, Bergenmodellen och eget hemmagjort material. I Strandnäs skola har man livskunskap som ämne för högstadieeleverna. Temadagar har också arrangerats.

Varje skola förväntas också ha en SANT- plan som uppdateras kontinuerligt efter diskussion. I Godby skola har man startat en litet annorlunda tobaksbekämpningskampanj med hjälp av sponsorer. Bland eleverna lottas 2 presentkort värda á 25 € ut varje vecka bland de elever som är rökfria. Elevrådets ordförande meddelar namnet på vinnarna varje fredag.

Det är viktigt att eleverna i ett tidigt skede får kunskap och träning i social kompetens och emotionell intelligens så de blir trygga i sina sociala relationer och kan kommunicera otvunget och lösa konflikter på ett bra sätt i sin kontakt med medmänniskor.

2.1. Social kompetens som prevention

Social kompetens innebär att snabbt upprätta och använda en länk till andra, oavsett motpartens karaktär och intressen, samt att ombilda den enkla länken till en kanal för produktivt utbyte inom vad helst område som är aktuellt. (Johny Alm, Nätverkskonsult, Göteborg)

Gymnasieskolelever i årskurs 2 i en förstad till Stockholm deltog i en kvalitativ studie år 1998 bl.a. om alkoholens och drogernas betydelse i deras fritid och festliv. Ungdomar uppger att alkoholintag bidrar till att underlätta kontakterna med potentiella partners. I intervjuerna med Stockholmsungdomarna framkom det att situationen på klubben gav möjlighet att pröva nya roller som de annars upplevde vara förknippade med osäkerhet, t.ex. att flirta, för att få kontakt med en partner. Ungdomarna ansåg sig bli lite mer pratsamma, säkrare och hade lättare att ta kontakt, när de var berusade. En stor del av ungdomarna tyckte att alkoholen stärkte självförtroendet och identiteten och att de inte bryr sig så mycket om vad någon annan tycker då de druckit alkohol. Självkritiken är urkopplad, man blir djärvare och vågar flirta. Ungdomarna menar att de har chansen att träna sig i social kompetens på festen och pröva olika roller. (Lilja, Larsson, 2003, s 83-101)

Enligt Lilja, Larsson (2003) gav samtal med svenska ungdomar på olika sätt uttryck för ett behov av att få en ökad kunskap om sig själv (självkänedom), på andra sätt än att använda eller experimentera med alkohol. De önskar sig ett läroämne med kunskap om hur man kan lära känna sig själv och andra, hur man kan inleda nära relationer eller skapa sociala relationer. Man vill diskutera kärleken och livets existentiella frågor. En ökad självinsikt och en kunskap om andra, kan vara av stor betydelse. Det är viktigt att denna kunskap ges i skolan i dialog med vuxenvärlden. (Lilja, Larsson, 2003, 254-255)

Program innehållande social kompetens och emotionell intelligens (ex. EQ-trappan, Project Charlie) innehåller kunskap om självkänedom, empati, ansvar, kommunikation, konflikthantering och innebär övningar om dessa teman, d.v.s. här finns just den kunskap som de svenska ungdomarna efterlyser i intervjuerna som nämns ovan. Ursprungligt program gäller att stärka unga att säga nej till tobak, alkohol och narkotika. Undervisningen går ut på att vara jagstödande, här tas vänskap och relationer upp med elever i årskurs 4-6

Emotionell intelligens är förmågan att tolka och förstå våra egna äkta känslor. Med emotionell intelligens menas att ju mer vi vet om våra egna känslor, ju mer emotionellt intelligenta är vi och desto större möjlighet har vi att använda vårt sunda förnuft. Eleverna får lära sig att samspela med andra människor, göra sig förstådda i sociala relationer, tolka, förstå, respektera och hantera sina egna och andras känslor. Både emotionell och social kompetens kan tränas upp. EQ är inget vi besitter i och med att vi föds, utan det kan läras in hela livet. Programmet EQ har gett lärarna ett verktyg för att arbeta med känslor i sociala situationer och inläringssituationer, samt träna konflikthantering, problemlösning och ansvarstagande. Genom att medvetet träna barn i impuls kontroll, empati, beslutfattande och problemlösning får barnet större självinsikt och större förståelse för hur känslor påverkar dem själva och andra. Självkänsla är att tycka om sig själv för den man är. Har vi en bra självkänsla klarar vi av motgångar, vi förstår att livet innehåller motgångar och svåra perioder som vi kan ta oss igenom.

Stegen i EQ-trappan står för följande:

- A Kunna identifiera sina egna känslor när de uppstår
- B Kunna identifiera vad andra känner och se på vilka olika sätt andra människor uttrycker sina känslor
- C Kunna ta ansvar för sitt känsloliv
- D Kunna ta ansvar för sin egen kommunikation
- E Lösa vardagliga konflikter och problem

(Romantschuk-Pietilä, 2003, 7-17)

2.2. Problembaserad inläring i drogundervisning

Dr. Philos Britt Unni Wilhelmsens program ”Ungdom och rusmedel – ett förebyggande program för användning i skolan” är baserat på försöksprogrammet ”Ungdom och alkohol” som har utvecklats och utvärderats vid HEMIL-centret, Universitetet i Bergen, med stöd från Norges forskningsråd, Bergens kommun, Rusmedelsdirektoratet och Socialdepartementet. Undervisningsprogrammet är till för arbete med barn och ungas attityder och normer i förhållande till tobak, alkohol och illegala rusmedel. Centrala pedagogiska metoder är

problembaserad inläring och användning av informations- och kommunikationsteknologi (IKT) En utvärdering har visat att programmet har effekt:

- debutåldern för användning av alkohol höjdes
- experimentellt bruk av alkohol minskade bland dem som redan hade prövat på att dricka alkohol.
- de positiva förväntningarna på alkoholbruk minskade
- elevernas alkoholkritiska normer förstärktes

Alla är väsentliga faktorer som påverkar ungas rusmedelsbruk.

Programmets målgrupper är mellanstadiet, högstadiet och gymnasier. Uppgifterna samt presentationsformen anpassas till de olika åldersstadierna.

Den övergripande målsättningen är att eleverna skall diskutera och reflektera kritiskt över egna och andras normer, förhållningssätt och praxis i förhållande till tobak, alkohol och illegala rusmedel. I grupparbetet, klassdiskussionerna och i arbetet med en förebyggande uppgift är det önskvärt att eleverna bland annat hittar positiva sidor med att låta bli att dricka alkohol, röka och använda rusmedel, få en realistisk bild av jämnårigas uppfattningar om bruket av rusmedel och känna till vad viktiga personer i närmiljön (t.ex. föräldrar, vuxna, polisen, hälsovården, klasskamrater) tycker om de ungas användning av rusmedel.

Grupparbetet leds av elever som gruppleddare (opinionsledare). Gruppleddaren har en motiverande och stimulerande roll i sin grupp. Varje skolklass delas in i grupper på 5-6 elever inklusive gruppleddare. Grupperna väljer en egen förebyggande uppgift, med anknytning till närmiljön, som de arbetar med under projektperioden. Den förebyggande uppgiften innebär att eleverna skall förmedla ett förebyggande budskap till en given målgrupp, som t.ex. äldre eller yngre elever, föräldrar eller andra. Budskapet kan presenteras som drama eller rollspel, som tidning eller genom undervisning. Eleverna har även grupp- och klassdiskussioner med utgångspunkt i sin arbetsuppgift. De utför undersökning i närmiljön om rusmedel och förhållningssätt till rusmedel. Varje elev skriver ett brev till sig själv om sina egna attityder till rusmedel. Eleverna utvärderar genom grupp- och klassdiskussioner projektet.

Tidsramen för undervisningen är minimum 10 timmar fördelat över en period på 4-5 veckor.

Projektet förutsätter att de deltagande lärarna blir introducerade om innehållet och arbetsmetoderna i ”Ungdom och rusmedel”. De måste bli medvetna om sin egen roll, gruppleddarnas roller och gruppernas roller vid genomförandet.

Gruppleddarna får undervisning på förhand så att de är trygga i sin roll. Gruppleddarna deltar även i diskussioner om praktiska saker som placering av grupperna, tidsanvändning, hemuppgifter och behov av material.

Lärarna har ansvaret för att sätta igång projektet, att leda klassdiskussionerna och samarbeta med gruppleddarna och att reda upp och tillrättalägga eventuella missförstånd.

Tema för programmet kan vara tobak i mellanstadiet, medan alkohol frågan kan introduceras i högstadiet och illegala rusmedel på gymnasienivån.

Innehållet i de förebyggande budskapet kan vara: goda skäl för att inte dricka alkohol, vad kan vuxna göra för att stöda unga i alkoholfria aktiviteter och vad kan unga göra för att stöda varandra för att inte börja använda rusmedel.

Diskussionsuppgifter vid starten kan t.ex vara ”Vad vet du/ni om alkoholbruket i den egna åldersgruppen?” Vilka negativa konsekvenser ser du/ni i den egna åldersgruppen?” eller ”Vad ser du / ni som alternativ till alkoholbruk, då unga är på samma fest?” Under projektet kan diskussionen röra frågor som ”Vad påverkar dina tankar, uppfattningar och meningar om alkoholbruk?” eller ”Vad kan du och dina vänner göra för att vänta med att dricka alkohol och minska alkoholbruket?”

Gruppen skall genomföra en undersökning i närmiljön i form av en hemuppgift. Varje elev skall intervjuva tre till fem personer, som de själv väljer ut, som var och en svarar på två frågor. Varje grupp sammanställer resultaten av sina undersökningar och presenterar resultaten i klassen.

Undersökningarna kan röra sig om vad föräldrar, grannar, yngre eller äldre ungdomar, ungdomsledare o.s.v. tycker om alkoholbruket bland de unga. Innan frågorna ställs skriver ungdomarna ner vad de tror att de som deltar i undersökningen, kommer att tycka om alkoholbruket i deras åldersgrupp. Informationen presenteras för klassen och diskuteras.

Utvärderingen av projektet planeras i samarbete mellan lärare och gruppledare. Diskussionen kan handla om positiva eller mindre erfarenheter med projektet, problem vid genomförandet av arbetet, gruppledarnas och gruppernas eller lärarnas erfarenheter. Alla berättar vad de tyckte bäst eller minst om, samt vad som kunde ha gjorts annorlunda. Tips om hur vi i vår klass kommer att genomföra förebyggande projekt nästa skolår. (Wilhelmsen, 2002)

Undervisningsprogrammet ”Ungdom och rusmedel” används t.ex. i Godby skola. Britt Unni Wilhelmsen använder interaktiv pedagogik i sitt preventionsarbete. Inläringen ökar och upplevs mer meningsfull om deltagarna får använda sin egen erfarenhet och arbeta med konkreta exempel i interaktion med läraren. Den interaktiva pedagogiken bryter den traditionella undervisningsformen där läraren är aktiv och deltagarna passiva mottagare.

Läraren kan med olika interaktiva metoder såsom t.ex. bikupa, grupparbete eller små projekt variera undervisningen, skapa ett ökat engagemang och bättre inlärningsresultat.

Det främsta målet med programmet är att få ungdomarna att senarelägga regelbundet bruk av alkohol. Programmet har också visat sig kunna åstadkomma detta i Norge.

3. Plan för grundskolornas drogundervisning

Oberoende av metoder är det viktigaste att få in arbetet i skolrutinerna. Att skoldistriktvis bestämma sig för ett gemensamt arbetsmaterial är enligt arbetsgruppen den mest effektiva vägen. Varje skoldistrikt har numera så kallade skolledarmöten. Det är där arbetet bör börja.

Det är viktigt att samma material används i lågstadieskolan och i den högstadieskola där eleverna fortsätter. Det är lättare att samarbeta om man har samma program. Lärarna kan även delta i samma fortbildning.

3.1. Förslag nr 1: Livskunskap - ett viktigt ansvarsområde i skolan

Det viktigaste är att få in livskunskapsarbetet i skolrutinerna. Man kan se livskunskapsarbetet i skolorna som ett sätt att ge eleverna utrymme för reflektion och samtal genom att avsätta särskild tid på schemat. Att skoldistriktvis bestämma sig för ett gemensamt arbetsmaterial är enligt arbetsgruppen den mest effektiva vägen. Varje skoldistrikt har skolledarmöten där den här frågan kan diskuteras och planeras för det egna skoldistriktet.

Arbetsgruppen föreslår att livskunskap införs i skolrutinerna i grundskolorna för att eleverna på Åland skall få samma undervisning.

Det fungerar bra i lågstadiet där man fört in livskunskapen i skolrutinerna. Det finns exempel på hur man kan arbeta med livskunskap. Mentorskap har införts i en skola. Det går ut på att mentorn (klassföreståndaren) har ett en timmes morgonmöte med sina elever varje måndag där de tar upp olika samtalsämnen varje gång. En skriftlig plan för vilka samtalsämnena skall vara finns i skolan. Det berör social kompetens. Elevvårdsgruppen har ansvar och handleder lärarna, de bereder materialet över vilka frågor som tas upp på måndagsmötena.

I en annan skola har man kompisamtal varje fredag med början från årskurs 1. Klassen samlas och eleverna får berätta om en konflikt de haft och hur de löst den. Det finns möjlighet att berätta om outredda konflikter också, utan att nämna någons namn, och då hjälper kamraterna till med förslag till hur konflikten skulle kunna redas upp.

I Strandnäs skola i Mariehamn har man synliggjort livskunskapen. Sedan år 1995 har man utarbetat ett eget livskunskapschema för åk 7-9 och numera finns livskunskap schemalagt för åk 1-9.

Livskunskap började som en försöksverksamhet på initiativ från barn- och ungdomspsykiatriska mottagningen då många unga upplevde att deras livssituation och stress i skolan och på fritiden var svår att hantera. Livskunskapen hette först mental hälsa och var ett förebyggande arbete i skolmiljö. Timresurser togs från slöjd, handarbete och valbara ämnen. Först användes Lions quest-programmet som i Strandnäs skola kallades "Jag, en tonåring", detta blev småningom livskunskap och omfattade 1 årsveckotimme i åk 7.

Årskurs 1-6 kommer att ha sin timme en gång i veckan med "Livsviktigt"- material. Timmen placeras lämpligen i svenska eller hembygd.

Innehållet för årskurs 7 är "Självkännedom". Eleverna ser filmen Sofies värld, sedan följer diskussion, dramaövningar och praktiskt arbete. Kortkurs vid Lemböte lägergård.

"Jag och andra" med praktiska övningar kring etiska frågor och diskussion ingår i livskunskapen för åk 8.

I årskurs 8 har man enbart en period livskunskap. Den timmen kommer från Studiehandledningen. Anne-Louise Fogelström har den timmen och innehållets tyngdpunkt är "Jag och andra". Eleverna får lära sig att hantera olika "krissituationer", tolerans med mera.

Innehållet för årskurs 9 är "Jag och min omvärld i djupare bemärkelse", olika människor och kulturer, samt solidaritet, konsekvensövningar, ideella organisationer. Anne-Louise har lektionen och tyngdpunkten ligger på "Jag och min omvärld", man tar upp olika

hjälporganisationer, såsom Röda korset, Amnesty. Eleverna kan nu diskutera på ett djupare plan.

Sammanlagt blir det 1,6 veckotimme livskunskap på "högstadiet".

Lärare i livskunskap har genom åren varit:

Karin Sandholm, Christina Rosenlöf, Carina Westergård/Pia Puonti, Christoph Treier, Göte Winé, Sune Alén, Camilla Olin, Erik Rudels, Ann-Katrin Jansson, Mikael Rosbäck, Chris Karlsson, Anne-Louise Fogelström och Marianne Grunér.

Christoffer Treier har även skrivit en bok om mental träning för skolan, den boken kommer att användas på fastlandet i hälsokunskap. Strandnäs skola har en idébank på sin egen interna hemsida med material, men de har copyright på materialet. Tobak, alkohol och illegala rusmedel tas inte upp direkt som ämne i livskunskapen vid Strandnäs skola. De använder sig gärna av Bergen-modellen i det sammanhanget. Se även bilagan "Livskunskap som skolämne".

Arbetsgruppens förslag:

Arbetsgruppen är enig om att livskunskap skall ingå i undervisningen i grundskolorna på Åland (om självkännet, hälsa och förebyggande av ohälsa). Det bör finnas plats för ämnet på ett eller annat sätt. Skoldistriktet eller skolan bestämmer själv i vilka läroämnen livskunskapen skall ingå. Speciellt i högstadiet är det viktigt att få tid avsatt på schemat då allt är schemalagt i högstadieskolorna. Livskunskapen är så viktig att man kan överväga att ha det som ett eget ämne i skolan om det inte går att arrangera på annat sätt.

3.2. Förslag nr 2: Lämpliga pedagogiska metoder i drogundervisningen

Arbetsgruppen rekommenderar att grundskolorna även i fortsättningen lär ut social kompetens, enligt material såsom EQ och Charlie till eleverna och att materialet breddas så att festandet samt "Lag och rätt", "Alkohol och trafik", samt rökning tas upp i sammanhanget på ett lämpligt sätt. Tobak tas vanligtvis upp i årskurs 6 i grundskolorna. Ursprungligt program gäller att stärka unga att säga nej till tobak, alkohol och narkotika. Metoderna är jagstödande och tar upp vänskap och relationer. Det gäller elever i grundskolan upp till årskurs 6.

Dr. Philos Britt Unni Wilhelmsens program "Ungdom och rusmedel- ett förebyggande program för användning i skolan" anses lämpligt för den åldersgruppen som går i årskurs 7. Modellen används i Godby skola. Eleverna tar reda på vad viktiga vuxna anser om t.ex ungdomssuperiet. Eleverna föreläser för andra ungdomar eller vuxna om vad de fått veta genom att intervjua människor. Se närmare i kapitlet "Problembaserad inläring i drogundervisningen".

Diskussion där atmosfären är öppen med lärare som diskussionsledare är lämplig för elever i årskurs 8-9 (interaktiva metoder). Fältarna är en viktig resurs i det förebyggande arbetet med elever i årskurs 8-9. De kan dra diskussioner om olika teman. Filmer såsom "Festen" och "Processfilmen om manustävlingen" kan användas som diskussionsunderlag. Manustävlingen i sig är ett projekt för årskurs 8 med brainstorming om vad man bör säga för att tacka nej till tobak, alkohol eller narkotika. På köpet lär sig de unga att skriva manus och göra film.

All inlärningsforskning visar att inläringen ökar och upplevs mer meningsfull om deltagarna får använda sin egen erfarenhet och arbeta med konkreta exempel i interaktion med läraren som expert. Den interaktiva pedagogiken bryter den traditionella undervisningsformen där läraren är aktiv och deltagarna passiva mottagare.

Genom olika interaktiva metoder som bikupa, rollspel, grupparbete, akvarium, scenarios, open space, case studies, små projekt och intressegrupper, kan läraren variera undervisningen, skapa ett ökat engagemang och bättre inlärningsresultat. (Tomas Ögren, Fil Dr i pedagogik, Eva-Marie Skogsberg, socionom, 2001).

3.3. Förslag nr 3: Lärarutbildning om ungdomars hälsa, interaktiv pedagogik och social kompetens

Landskapsstyrelsen kunde fortsätta att ha ansvaret för att lärarutbildning och inspirationsdagar arrangeras för de lärare som har hand om livskunskap, drogundervisning eller förmedling om kunskap i social kompetens.

Arbetsgruppens förslag:

Lärarutbildning och inspirationsdagar arrangeras för de lärare som har hand om livskunskap, drogundervisning eller förmedling om kunskap i social kompetens.

Projekt med undervisningsprogrammet ”Ungdom och rusmedel”(Wilhelmsen) förutsätter att de deltagande lärarna blir introducerade om innehållet och arbetsmetoderna i ”Ungdom och rusmedel”. De måste bli medvetna om sin egen roll, gruppledarnas roller och gruppernas roller vid genomförandet.

Erfarna lärare kan anlitas som föreläsare vid lärarutbildning. Lärarna har möjligheten att utbyta erfarenheter. Utbildningstillfället kan även ta upp frågor om material och utvärdering av undervisningen.

3.4. Förslag nr 4: Läromedelscentralen tillhandahåller läromedel för drogundervisningen i de åländska grundskolorna

Läromedelscentralen har studiematerial som finns samlade i kompendiet ”Material om livskunskap”.

Även materialet Livsviktigt – Social och Emotionell Träning (SET) för årskurs 1-9 finns hos LMC. Materialet används vid Strandnäs skola i ämnet livskunskap. Enligt läromedelscentralens föreståndare används materialen vid temadagar i skolorna. Skolor tar kontakt och berättar vilken målgruppen och ämnet är och LMC:s personal väljer det lämpligaste studiematerialet för ändamålet. Filmer används som komplement till undervisningen. Det är viktigt att styra upp med frågor före filmvisningen med tanke på diskussionen efteråt.

Manustävling och filmprojekt arrangeras på prov år 2004 för elever i årskurs 8. Sex till åtta manus blir till en kort film om att tacka nej till droger. Hela processen, med intervjuer före och efter, blir film för elever och föräldrar vid temadag.

Filmen Festen finns hos LMC och manustävlingens slutprodukt kan i framtiden finnas hos LMC.

Arbetsgruppens förslag:

Arbetsgruppen föreslår att läromedelscentralen även i fortsättningen används för att tillhandahålla lämpligt material till skolorna för ämnen som livskunskap och andra inslag som stärker den sociala kompetensen och ökar användningen av interaktiva undervisningsmetoder i de aktuella ämnet.

3.5. Förslag nr 5: Rekommendationer om undervisningsmaterial

Undervisningsmaterial kommer att presenteras i en skrift med information om i vilken skola de olika materialen används. Se tabellerna gällande lågstadiet och högstadiet.

Materialet bör vara inskrivet i arbetsplanen där det även berättas var materialet finns och vilka som har erfarenhet av materialet

Exempel

Charlie handlar mycket om känslor, mobbning, konflikter och andra relationsstörningar, men även om alkohol och narkotika. **Charlie-erfarenhet:** Susanne Hellström, Föglö skola. **EQ-erfarenhet:** Ulrika Sneitz, Godby högstadieskola, Bernt Isaksson, Vikingaåsens skola,..., **Bergen-modellen:** Susanne Hellström, Föglö skola, Lisette Isaksson, Godby högstadieskola,...

Alternativet är att de skolor som har använt materialet finns antecknade. Tanken är att ett erfarenhetsutbyte skall organiseras.

Arbetsgruppens förslag:

Undervisningsmaterial som används i de olika grundskolorna på Åland finns dokumenterat. Material och användande skola skrivs in i arbetsplanen där även berättas var materialet finns att beställa och vilka som har erfarenhet av materialet. På detta sätt kunde ett erfarenhetsutbyte mellan skolorna organiseras.

3.6. Förslag nr 6: Modell för utvärdering

Varje kommun ser till att varje skola har en strategi för sitt förebyggande arbete. Rekommenderas att arbetet utvärderas kontinuerligt. Klargör vem som har ansvaret för utvärderingen. Är det utbildningsavdelningen, högstadiedistriktet eller kommunen? Enkät som ursprungligen har utarbetats för ändamålet av Britt Unni Wilhelmsen i Bergen, Norge, föreslås för utvärderingen i högstadieskolorna på Åland. Wilhelmsen har även utarbetat häftet "Ungdom och rusmedel – ett förebyggande program för användning i skolan"

Britt U Wilhelmsens häfte och utvärderingsfrågor finns som bilaga till rapporten. Det finns skäl att både utvärdera preventionsprogrammets effekter och själva projektets genomförande.

Utvärderingen av projektet planeras i samarbete mellan lärare och gruppleddare. Diskussionen kan handla om erfarenheter med projektet, problem vid genomförandet av uppgifter, gruppleddarnas, gruppernas eller lärarnas erfarenheter. Alla berättar vad de tyckte bäst om och vad som kunde ha gjorts annorlunda, samt tips om hur vi i vår skola kommer att genomföra förebyggande projekt nästa år. (Wilhelmsen, 2002)

Arbetsgruppens förslag:

Arbetsgruppen föreslår att Britt Unni Wilhelmsens utvärderingsenkät eller motsvarande används i grundskolorna för utvärdering av skolbaserade preventionsprogramms effekter. Utvärderingen kan även då det gäller själva projektet vara en diskussion som handlar om positiva och mindre positiva erfarenheter av projektet, problem vid genomförandet av arbetet. Alla berättar vad de tyckte bäst eller minst om, samt vad som kunde ha gjorts annorlunda.

3.7. Förslag nr 7: Föräldrasstöd och -utbildning

Föräldrarna är en mycket betydelsefull resurs när det gäller att skapa en socialt stödjande miljö i skolan och i bostadsområdet. Föräldrar är viktiga för sina barn. De är barnens första lärare. Motivationen att lära växer ur kontakten med viktiga vuxna. Vägen till barnens tillit går via föräldrarna. Har man föräldrarnas förtroende fungerar barnen och tonåringarna bättre i skolmiljön. Tre skäl talar för att ett nära samarbete mellan skolan och föräldrarna är en huvudnyckel till framgång i det preventiva arbetet mot alkohol-, narkotika- och andra problem: skolprestationen och skolklimatet förbättras, bildande av goda sociala nätverk underlättas, som bland annat kan öka tryggheten i bostadsområdet, samarbete kan hos de vuxna leda till mer av tankeutbyte och normbildning kring alkohol och narkotika, men även kring viktiga frågor som rör barnens och tonåringarnas lärande och hälsa. (Drogprevention i Aros, 2003)

Arbetsgruppens förslag:

Föräldrarna skall få utbildning för att hemma kunna stöda sina barn och ungdomar i rätt riktning. Föräldrar är osäkra på hur de skall hantera olika frågor och vad de skall svara på barnens frågor, därför är det viktigt att de får uppbackning från skolan och Hem och skola, i form av föreläsningar och genom att föräldrar diskuterar med varandra. I Esbo i Mattlidens skola har föräldraföreningen arbetat fram en egen modell, Mattlidenmodellen, vars mål är uppbyggande av kommunicerande föräldranätverk. Metoden för arbetet är en strukturerad process, som genom en undersökning identifierar de aktuella frågorna samt erbjuder föräldrarna ett diskussionsforum för att finna lösningar till dem.

4. Sammanfattning på arbetsgruppens förslag till åtgärder:

- 1) Livskunskap nytt ansvarsområde i grundskolan

- 2) Lämpliga pedagogiska metoder i drogundervisningen
- 3) Lärarutbildning om ungdomars hälsa, interaktiv pedagogik och social kompetens arrangeras för inhämtande av ny kunskap och för erfarenhetsutbyte
- 4) Läromedelscentralen tillhandahåller läromedel för drogundervisningen i de åländska grundskolorna
- 5) Undervisningsmaterial dokumenteras så att erfarenhetsutbyte underlättas
- 6) Modell för utvärdering, enkät från Bergenmodellen eller motsvarande används för utvärdering av skolbaserad preventionsprogramms effekter
- 7) Föräldrastöd och -utbildning

5. Källförteckning

Alm, Johny, Nätverkskonsult, Göteborg. www.nkja.se

Brännström, Gunborg, Alkoholkommittén, Socialdepartementet, Stockholm 2003

Drogprevention i Aros, Samordning och utveckling av förebyggande drogarbete”, Västerås 2003.

Lilja, John, Larsson, Sam, Ungdomsliv, identitet, alkohol och droger, Stockholm 2003.

Romantschuk-Pietilä, Micaela, ”Vi mobbar int’”, Helsingfors 2003.

Wilhelmsen, Britt Unni, Ungdom och rusmedel – ett förebyggande program för användning i skolan, Bergen 2002.

Ögren, Tomas, Skogsberg, Eva-Marie, Interaktiv pedagogik, Kursprogram, SIPU förvaltningsutveckling, Stockholm. www.sipu.se.

Bilaga

Livskunskap som skolämne

Bakgrund

Vi kommer väl alla ihåg Lions Quest; ett långsiktigt projekt från åk 3 till åk 7. Tanken var, att under en timme i veckan låta eleverna lära sig att ”umgås” på ett strukturerat sätt med hjälp av färdigt material. Lärarna måste gå en tredagars kurs för att få hålla dessa timmar.

Förhoppningsvis skulle eleven i slutändan vara rustad med gott självförtroende och kunna säga nej till droger.

Projektet fick aldrig en riktig början eftersom ingen ville ge tid från sina ämnen.

Undertecknad höll dock i åk 7 inom studiehandledningen en kortkurs som fick heta: Jag, en tonåring. Idag har denna kurs flyttats till livskunskap i åk 7 under en period.

Mentalvårdsbyrån i Mariehamn, genom psykolog Britt Österberg, kontaktade vår skola på våren 1997.

De var oroliga över tillströmningen av unga klienter till BUP. Största problemet var stressen såväl i skolan som i vardagen. De unga kunde inte mera hantera sin livssituation. Britt Österberg undrade om vi i skolan skulle kunna hjälpa till med förebyggande arbete.

Den första arbetsgruppen bestod av : Britt Österberg, Karin Sandholm, Sune Alén, Maj-Britt Jansson, Johanna Welander (tidigare Fagerlund), Ulrika Karlsson (tidigare Sandell) och Marianne Grunér.

Så här skissade vi upp timmarna:

1 vt mental hälsa (namnet livskunskap hittade vi på senare)

Allra helst vill vi att dessa färdigheter tränas kontinuerligt minst en period i varje årskurs.

Innehålet kan få olika inriktningar med tanke på elevens ålder.

ÅK 7 en period

Lions Quest+Mias dagbok

Åk 8 en period

En praktisk-teknisk grundkurs, fokus på individen själv

Självkontroll

Förmåga att lyssna

Samarbetsövningar

Lösa konflikter

Argumentationsteknik

Grunderna kan lämpligen hämtas från filosofin.

Åk 9 en period

Att prata om saker som har en något djupare mening, dock ej som religionsundervisning

Att tillämpa färdigheter från åk 8. Fokus på- jag och andra -i ett vidare perspektiv.

Samtalsteknik

Etiska frågor och värderingar

Ansvar

Samarbete

Lösa konflikter

Vänner

Vett och etikett

Grunderna kan lämpligen hämtas från psykologin

Gruppen (mera eller mindre ursprunglig) har regelbundet sammankommit och utvärderat samt utvecklat ämnet.

Våra lärare i livskunskap har genom åren varit:

Karin Sandholm, Christina Rosenlöf, Carina Westergård/Pia Puonti, Christoph Treier, Göte Winé, Sune Alén, Camilla Olin, Erik Rudels, Ann-Katrin Jansson, Mikael Rosbäck, Chris Karlsson, Anne-Louise Fogelström och Marianne Grunér.

Dagsläget

Åk 7 Period 1

Ämnet livskunskap handlar om dig själv och vem du är i förhållande till andra. Kortkurs på Lemböte legergård med inriktning på praktiska övningar.

Åk 7 Period 2 Självkänedom

Filmen Sofies värld går igenom i små avsnitt+praktiska övningar

Åk 7 Period 3

Dramövningar som stöder tankar från perioderna 1-2

Åk 8 en period Jag och andra

Praktiska övningar kring etiska frågor

Åk 9 en period Jag och min omvärld i djupare bemärkelse

Solidaritet

Konsekvensövningar

Ideella organisationer

Kontinuitet

För en god kontinuitet behövs ett lärarlag som förverkligar de idéer som arbetsgrupperna har diskuterat fram. En utvärdering görs en gång i året.

Samtliga lärare, som har varit med i detta viktiga arbete, har önskat detta nya ämne en fortsättning som bygger på en långsiktig planering.

Skolnämnden har nyligen fått ta del av livskunskap som skolämne och stöder oss till 100%.

De undrar varför inte andra skolor har detta ämne på sitt schema.

Därför har vi nu bestämt att föra ämnet Livskunskap i skolans arbetsplan.

Samtliga klasser i åk 1-9 har detta ämne en gång i veckan. I åk 6-9 tas tid till ämnet dels från svenska och dels från hembygd.

Sverige och Finland

Både i Sverige och i övriga Finland förbereds nu skolorna för införandet av detta ämne.

En del skolor gör som vi; de har redan börjat.

Ett nytt läromedel håller på att tas fram av Christoph Treier för ämnet livskunskap. Detta material kommer att användas i de fastländska skolorna.

Marianne Grunér